

ENDÜSTRİ TOPLUMU'NUN OLUŞMASINDA ETKİLİ OLAN İKTİSADİ ve SİNA-İ FAKTÖRLER

İshak TORUN

Özet

“Enformasyon Devrimi”, yeni bir devrim değil, Endüstri Devrimi’nin ileri bir derecesidir. Çünkü, Enformasyon Devrimi’nin mevcut endüstri toplum yapısında köklü bir değişikliğe yol açtığı pek söylenemez. Ancak ABD gibi ileri derecede endüstrileşmiş birkaç ülkede Enformasyon Toplumu’nun ön belirtilerinden bahsedilebilir. Bu bağlamda; “endüstrileşme” olgusu, iktisadi gelişmesini henüz tamamlayamamış Türk toplumu gibi toplumlarda önemini halen korumaktadır. Bu çalışmada, Endüstri Toplumu’nun ortaya çıkışının iktisadi ve sina-i şartları incelendi. Konunun ana teması endüstrileşmedir. Bu çalışma, sisteme bir yaklaşımla, betimleyici modelde ve eleştirel bir yöntemle yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri Toplumu, Endüstrileşme, İktisadi gelişme, Gelişme

Abstract

Economical and Industrial Factors Which Affect to Form Industrial Society

Because Information Revolution has not caused a crucial change in current Industrial Society structure, Information Revolution is not a new revolution but it is an extension of Industrial Revolution. However, at several highly developed countries like United States, it is likely to mention some of the first symptoms about Information Society. In Turkish Society, has not completed its development yet, the fact of industrialization keeps its importance in the meantime. The main theme of this article is industrialization. This study has been done within a systematic approach, a descriptive model and a critical method.

Keywords: Industrial Society, Industrialization, Economic Development, Development

Giriş

İnsanlık tarihi iki köklü değişikliğe şahit olmuştur. Bu iki değişmeden ilki M.Ö. VIII. bin yılda ortaya çıkan ve daha önce avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insan topluluklarını çiftçi ve çoban topluluklarına dönüştüren *tarım devrimi*; ikincisi ise XVIII. yüzyılda başlayan ve iki yüzyıl içinde dünyanın tarımla uğraşan nüfusunu radikal biçimde azaltarak insanı artan ölçüde hizmet ve mamul mal üreticisi haline getiren *Endüstri Devrimi*dir. (Güran,1990:3) Tarım Devrimi sonucu ortaya çıkan topluluk biçimine “Tarım Toplumu”, Endüstri Devrimi sonucu somutlaşan topluluk biçimine ise “Endüstri Toplumu” denmektedir.

Günümüzde, insanlık tarihini ve buna bağlı olarak mevcut topluluk biçimini kökünden değiştirecek bir üçüncü devrim ve toplum biçiminden bahsedilmektedir. Öngörülen bu üçüncü köklü değişime “Enformasyon Devrimi” ve bu devrime bağlı olarak ortaya çıkan topluluk biçimine ise “enformasyon toplumu” denmektedir.

Rosenberg gibi birçok sosyal bilimciye göre; Enformasyon Devrimi kavramına eşlik eden Enformasyon Toplumu kavramı, Endüstri Toplumu'yla kurulan dayanaksız paralelliklerden kaynaklanan bir yanılsamadır. Çünkü, tanımlanan Enformasyon Devrimi ile mevcut (endüstri) toplum yapısında köklü bir değişimin gerçekleştiği söylenemez. (Aktaran Avcı,1990:71-73) Şu kadar ki; Enformasyon Toplumu, D. Bell' in belirttiği gibi henüz gerçek olmamakla birlikte, ancak belirtileri gözükten bir öngörüdür. (Aktaran Swingewood,1998:471-371) Öngörülen bu toplum biçiminin ön belirtileri ABD gibi ileri derecede endüstrileşmiş birkaç ülkede ortaya çıktığı sanılmaktadır.

Günümüzde enformasyon (bilgi) toplumu olarak adlandırılan olgu, aslında Endüstri Toplumu'nun bir ileri aşamasını ifade eder. (Avcı,1990:71 Sezal,1991:29-39) Yani; Enformasyon Toplumu ile Endüstri Toplumu arasında köklü bir farktan daha çok derece farkından bahsedilebilir. Daha çok soyutlamaya dayanan Enformasyon Toplumu tartışmaları, endüstrileşmesi kemale ermiş az sayıdaki toplumlar için anlamlı olabilir. Nevarki; bu tartışma, Türk toplumu gibi henüz endüstrileşmesini tamamlayamamış toplumlar için anakronik bir sorunsaldır.

Türkiye, iktisadi gelişme sürecinde Sombart'ın deyimiyle (Aktaran Ülgener,1973:496) “geç kapitalizm”e veya Rostow' un deyimiyle (Rostow,tarihsiz:8) “kütle tüketim” aşamasına henüz geçmemiştir. Türkiye, ancak özünde endüstrileşmenin yer aldığı, Sombart' ın deyimiyle “yüksek kapitalizm” veya Rostow' un deyimiyle iktisadi gelişmenin “olgunluk” aşamasını tamamlama gayreti içinde olan bir ülkedir. Bu bağlamda, Türkiye açısından iktisadi gelişme düzlemindeki temel sorunsal endüstrileşme olmak gerektir. Nitekim sorunsalımız, Endüstri Toplumu'nun oluşmasında etkili olan iktisadi ve endüstriyel faktörlerin ne olup olmadığıdır.

Endüstri Toplumu'nu hazırlayan iktisadi ve sina-i şartlarının ne olduğu sorunsalını, belirleyici (dominant) ve tamamlayıcı ayrımı yapmadan, betimleyici model ve sistemci yaklaşımla analiz ettik. Eleştirel bir metotla betimleyeceğimiz şartları iktisadi ve sina-i olanlarla sınırlandırdık.

Betimsel düzlemde Endüstri Toplumu, ekonomisi endüstriye dayalı toplum biçimidir. Fakat, soyut düzlemde Endüstri Toplumu, sosyo-kültürel yapıyı oluşturan temel kurumların; moral değerlerin, ailenin, siyasetin, eğitimin, nüfus ve toplumsal ilişki biçimlerinin önceki geleneksel toplum biçiminden tamamen farklılaştığı ve kendine özgü bir nitelik kazandığı bir toplum biçimini ifade eder. (Marshall,1999:636) Endüstri Toplumu'nu “endüstrileşme” karakterize eder.

Endüstrileşme Olgusu

Dar anlamda endüstrileşme, mal üretiminde makine kullanma veya milli gelir içinde endüstri kesiminin payının belirli bir orana erişmesidir. *Geniş anlamda endüstrileşme* ise, Endüstri Devrimi ile birlikte oluşan ve ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasal vs. alanlarda uğradıkları değişikliklerdir (İlkin, 1973:427).

Bir anlamda gelişmiş ekonomilerin endüstrileşmiş ülkeler olması nedeniyle, genellikle iktisadi gelişme ile endüstrileşme eşit anlamda kullanılmaktadır.

Terimi ilk kez kullanan Arnold Toynbee 'ye göre; *Endüstri Devrimi*, ilk defa 1750-1850 arasında İngiltere 'de gerçekleşmiştir. İngiltere' de başlayan endüstrileşme hareketi zamanla diğer Batı 'lı ülkelere yayılmıştır. Rostow, ekonomik gelişme safhalarıyla ilgili modelinde, Endüstri Devrimi'ni uzun bir süreçten çok, Toynbee gibi âni ve hızlı bir değişme olarak izah eder. O' na göre; Endüstri Devrimi, ekonominin "kalkışa geçtiği" merhaledir ve bu merhale iktisadi gelişmenin en önemli safhasıdır (Güran, 1990: 115 Rostow, tarihsiz:51).

Endüstri Devrimi'ni hazırlayan iktisadi faktörler kısaca şunlardır: Demografik değişim, Tarım Devrimi, ticaret devrimi, ulaşım alanındaki gelişmeler, sermaye terakümü, endüstriyel teknolojiadaki gelişmeler ve mali piyasadaki gelişmeler.

Demografik değişim

Nüfus artışının iktisadi gelişme ve endüstrileşmeye genel olarak iki yönde etkisi olur. Nüfus artışı, ucuz ve gerekli iş gücünü sağlaması açısından endüstrileşmeye olumlu yönde etkisi olur. Buna karşın nüfus artışı, milli gelir artış hızından büyükse endüstrileşmeye olumsuz etkisi olur.

Batı endüstrileşme sürecinde nüfus artış hızının daha önce görülmedik düzeyde yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, endüstrileşme ile nüfus artışı arasında pozitif korelasyon kurmak mümkündür (Türkdoğan, 1981: 145). Avrupa 'da endüstrileşme süreçlerinin yaşandığı XVIII. ve XX. yüzyıllar arasındaki nüfus tahminleri ve sayım sonuçları aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. 1750-1939 Yılları Arasında Avrupa Nüfusu

Yıl	Avrupa Nüfusu	1750-1939 Arası Nüfus Artışı
1750	140.000.000	---
1800	188.000.000	% 36
1850	266.000.000	% 40
1900	401.000.000	% 50
1939	540.000.000	% 35 (39 yılda)

Kaynak: (Heaton,tarihsiz:2)

Muhtemelen 55 milyon Avrupalı'nın da göç ettikleri hesaba katılırsa, Avrupa 'nın 1939 'da 1750 'dekenden dört kat fazla nüfusa sahip olduğu anlaşılır. Ve, Avrupa'nın 1939 yılındaki nüfus miktarı dünya nüfusunun dörtte birini oluşturmaktadır. Daha önce hiç görülmemiş bu artışın nedenleri tıbbi ve

ekonomiktir. Çünkü, doğum oranlarında ya çok az artış vardır, ya da hiç yoktur. Fakat, kamu ve özel sağlık alanındaki bir dizi iyileşme ölüm oranlarının düşmesine yol açmıştır. Diğer yandan geçimlik imkânları da, yiyecek, giyim barınak ve diğer ihtiyaç maddeleri cinsinden artışlar göstermiş ve sonuçta insan ömrü nispeten uzamıştır. Ancak, tıbbi keşiflerin demografik değişim ve devrim üzerinde etkili olup olmadığı kesin olarak ispatlanabilmiş değildir. Bir kısım tıp tarihçileri XVIII. yüzyıldaki medikal teşhis ve tedavi keşiflerinin insan sağlığı, bebek ölümleri, anne sağlığı ve salgın hastalıkları önleyebilecek bir seviyeye ulaşmadığını iddia etmişlerdir (Heaton,tarihsizb:1-2)

Nüfus artışı ile gelişme arasında bir ilişki olmakla beraber; nüfusun tek başına ve dominant bir belirleyici olduğu da ileri sürülemez. Weber 'e göre; nüfus, Batı ' da XVIII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın sonlarına kadar çok hızlı artmıştır. Benzer eğilim, yaklaşık aynı oranda Çin ' de de yaşanmıştır. Nitekim, Çin nüfusu aynı dönemde 60 - 70 milyondan 400 milyona çıkmıştı. Buna rağmen Çin 'de kapitalizm gelişeceği yerde gerilemiştir. Gerçi, az nüfus yetersiz işgücü demek olduğundan gelişmeyi sınırlandıran bir faktör olabilir; ancak, hiç bir zaman nüfus artışı tek başına endüstrileşmeyi belirleyemez (Weber, 1961: 352).

Bir kısım düşünörlere göre; bazı Avrupa ölkelerinde, en hızlı nüfus artışı, iktisadi gelişmenin gerçekleşmek üzere olduğu devirlere ve endüstri alanında oldukça tecrübeli müteşebbis sınıfın bulunduğu zamanlara rastlar. Bu bakımdan nüfus artışı ile iktisadi gelişme arasında pozitif ilişki, ancak tecrübeli müteşebbislerin varlığına bağlıdır (Geniş bilgi için bkz. Berk vd., 1966: 25-29).

Batı iktisadi gelişme sürecinde, nüfusun yalnızca miktarı değil yapısı da değişmiştir. Nitekim, kent nüfusu kır nüfusu aleyhine adeta patlama yapmıştır. Fransız ihtilali sonucu yapılan liberalist toprak reformu ve *köylülerin kurtarılması kanunu*, serfin efendi ve toprağa bağımlılığını ortadan kaldırmıştır. Malikanelerden ayrılan serfler kentlere akın etmişlerdir. Nitekim, XIX. yüzyılda endüstri kentleri yaklaşık altı - on kat artmıştır.

X. ve XII. yüzyıllarda Avrupa ' da kentlerin doğuşu Batı tarihinde ciddi bir dönüm noktasını oluşturmuştu. Bu dönemde hem pek çok yeni kent doğmuş, hem de mevcutları büyümüşü. Kentlerde ki hareketlilik, buralara gezginci tüccar ve serbest meslek sahiplerinin yerleşmesi ile başlamıştı (Duran,1993:40; Braudel, 1991: 166-167). Max Weber 'e göre; kentlerin en önemli özeliği, insanlarda hemşehrilik ve nesebi duygularına göre davranmayı değil, birleşik bir toplumsal ve yasal topluluk olarak uyum içinde hareket edebilme yeteneğini geliştirmeleridir. Bu kentler, dinsel ve görevli askerlerden değil *kentsel topluluklardan* oluşmaktaydı (Turner, Tarihsiz: 135). Gerçi Orta Çağ 'da, ana ticaret merkezleri konumunda olan, feodal kısıtlamalardan kurtulmuş bazı bağımsız kentler vardı. Bunlar; Floransa, Venedik, Cenova, Kuzey Denizi ve Baltık bölgesinin Hanse kentleri' ydi. Bu kentler, yapıları ve devamları açısından yalnızca Avrupa'ya özgüydüler. Max Weber ' e göre; Batı dışında hiçbir yerde "Bölünmez bir topluluk anlamında

kentler" oluşmamıştı (Rosenberg ve Birdzell,1992: 78). Bunların en tipiği Hanse kentleriydi.

Orta Çağ 'da kentlerin gelişimi, pazarların ve ticari ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. Ticaretin gelişmesi zenginliği; zenginlik, kent hayatını iyileştirerek cazipleştirmiş; hayat şartlarının iyileşmesi ise, kent nüfusunu artırmıştır (a.g.e., 99-101).

Kentler, genellikle demir ve kömür madenlerinin çıkarılıp işlendiği bölgelerde yoğunlaşmıştı. Avrupa 'da maden kuşağı alanlarından en önemli olanları Ruhr vadisi, Saksonya ve Silezya 'dır. Avrupa 'da endüstrinin ağırlıkta olduğu bölgeler (*Endüstriyel Avrupa*) in, tarımsal faaliyetin ağırlıkta olduğu bölgeler (*Tarımsal Avrupa*) den en belirgin farkı kentleşmedir. En erken endüstrileşmiş ülkelerde, örneğin Belçika ve İngiltere gibi ülkelerde, 1939 nüfusu ile mil kâreye 700 kişi düşmekteydi. Her nüfus sayımı artan bir yüzdenin kentlerde yaşadığını göstermektedir. 1920 ' de kentsel nüfus Almanya ' da % 60 ' a ulaşmış ve İngiltere ile Galler ' de % 80 ' i aşmıştı. Tarımla uğraşan nüfus toplam ücretli işçilerin 1 / 3 ' ü veya 1 / 4 ' ü oranına gerilemişti ve İngiltere ' de bu oran 1 / 10 ' un da altına düşmüştü; buna karşılık maden ve imalât sektörlerinde çalışan nüfusun 2 / 5 ' ine bazen de 1 / 5 ' e ulaşmaktaydı ve çok sayıda serbest meslek erbabı ve görevlisi vardı. Öyle ki, XIX. yüzyılda endüstri kentleri yaklaşık 6 - 10 kat artmıştı (Heaton, Tarihsiz: 3; Türkdoğan, 1981:145).

Kentleşmenin etkisi kendisini her alanda göstermiştir. XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla, merkezi monarşilerin bütünüyle ortaya çıkmasına kadar geçen sürede, Avrupa kent devletleri gelişmekte olan merkantilist ticaretin ana merkezleri olmuştu.

Kentlerin nitelik ve nicelik olarak çoğalması aynı zamanda geleneksellik ve feodal kültürün yerine Burjuva değerlerinin ikame sürecini başlatmıştır. Bu süreç, kentli burjuvalarla malikane senyörleri arasında önemli mücadelelere sahne olmuştu. Sonunda burjuvalar, bazı kent vergilerini vererek senyörlerin kent yönetimine kârışmamalarını sağlamışlardı. Böylece, kentin yönetimi, anayasası, ticaret ve yargı hukuku burjuvaların denetimine geçmişti. Öte yandan kral ve prensler, senyörlere ve kiliseye karşı burjuvaları desteklemişlerdi. (Kara Avrupası'nda) Kurulan bu ittifakla, monarşiler daha da güçlenmiştir. Burjuvalar ile krallar (monarşi) arasındaki ittifak, monarşilerin ortaya çıkmasından sonra da merkantilist politikalarla sürmüştü.

Kentler, kendine özgü değerler sistemi geliştirmişlerdi. Onlar, malikane değerler sistemini kabul etmiyorlardı. Yeni doğan sistemin genel olarak dünya görüşü apayıydı. Burjuvalar ekonomik, siyasal, bilimsel ve dinsel alanda yepyeni gelişmelere imza atmışlardı. Bilimsel alanda pozitivizm, ekonomik alanda kapitalizm, dinsel alanda laisizm ve kültürel alanda da liberalizm burjuvazinin geliştirip, yaygınlaştırdığı kurumlardı.

Sonuç olarak, yeni kentli sınıfının ortaya çıkmasıyla, yönetim tipinde, üretim ve bölüşüm ilişkilerinde, toplumsal ilişkilerde, özetle ekonomik ve sosyal hayatın tüm yönlerinde ciddi değişimler gerçekleşmiş ve Endüstri Toplumu'nun temeli atılmıştı (Duran, 1993:s. 41).

Ticaret Devrimi

Batı Avrupa iktisat tarihinde ticaretin gelişmesi ve öne çıkması olgusu ideolojik bakımından "Merkantilizm", iktisadi sistem bakımından "ticaret kapitalizmi" terimleriyle ifade edilir. Merkantilizm, XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.(Kazgan,1993: 43)

Merkantilizmin esasını "servet" mefumu oluşturmaktadır. Merkantilistlere göre; bir ülkenin zenginliği sahip olduğu değerli maden miktarıyla orantılıdır. Bunun için, daha fazla değerli madene sahip olmak gerekir. Merkantilist düşünürler, dış ticarete bir devletin diğer devletler aleyhine bir zenginliğine kavuşabileceğine inanmışlar ve bu doğrultuda çeşitli görüş ve politikalar geliştirmişlerdi. (a.g.e., 32) Batı Avrupa' da, Merkantilist dönemde ticaret, ulaşım, tarım, sanayi, metalürji, nüfus, kentleşme, mali ve teknoloji alanda kısaca toplumsal ve ekonomik yaşamın her alanında canlanma başlamıştı. Bu bağlamda, Batı iktisadi gelişmesinin bir açıdan merkantilist dönemde doğduğu söylenebilir. (Talas,1972:25)

Merkantilizm yörelere göre değişik muhtevalar kazanmıştır. Merkantilizmin sistem ve uygulama yönünden en iyi gelişme gösterdiği ülke İngiltere 'dir. İngiliz Merkantilizm'ine "ticari Merkantilizm" adının verilmesinin nedeni, İngiliz merkantilist düşünürlerin daha ziyade ticari fikirlere iltifat etmeleri, zenginliği dış ticaretinin gelişmesinde görmeleridir. İngilizler bilhassa "ticaret", "gemicilik", "kredi" ve "para" konularında önemli gelişme kaydetmelerdi (Zeytinoğlu,1993:119-122).

Avrupa ' da, uzun mesafeli ticaretten elde edilen kârlar ve Merkantilizmin sömürgeci politikalarıyla sağlanan kazançlar büyük miktarda kapital birikimini mümkün kılmıştı (burjuvanın dış sömürüsü). Artan para stoku, Avrupa piyasalarında mal ve hizmetlere karşı büyük bir talep patlamasına neden olmuştu. Artan talep ise, piyasanın reel - nominal akış dengesini bozarak *fiyat ihtilaline* yol açmıştı. Yükselen fiyatlar, arzı esnek ürünlerin üretiminde olumlu etki yaparken; esnekliği düşük malların üretimine olumsuz etkide bulunarak enflasyona sebep olmuştu. Neticede, enflasyondan kaynaklanan *artı değer*, kapitalistin kasasına girerek sermaye birikimini daha da artırmıştı (burjuvanın iç sömürüsü) (Duran,1993: 51).

Sombart'a göre; 1530 larda büyük miktarda elde edilen kıymetli madenler müteşebbislerin elinde yoğunlaşarak yatırımlara yönlendirilmiştir. Böylece, gelişme bu yolla uyarılmıştı. Weber'e göre ise; sadece kıymetli maden arzındaki

artışın iktisadi gelişmeyi belirlediği şeklindeki görüş bir yanılıdır. Meselâ, Hindistan ' a Roma döneminde mal ihracı karşılığında yılda yaklaşık 25 milyon Sesterti girerken bundan ekonomi belli ölçüde ticarileşerek etkilenmişti. Ancak, ülkeye giren bol miktarda kıymetli maden, yatırımcıların eline geçip piyasada para dolaşımını hızlandıracağı yerde Raja ' ların eline geçerek piyasadan çekilmiştir. (Weber,1961:353)

Sonuçta, ticaret alanındaki gelişmeler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1) Uluslararası ticaretin verdiği fırsatların kullanılması ülke içinde fazlası olan mallar kıtlık duyulan mallar karşılığında ihraç edilmiştir. Böylece ülke içi pazara arz edilen malların kalitesi ve çeşitleri artmıştır. Dahili üretimin değerinde meydana gelen bir gelişme milli hayat standartlarını yükseltmiştir. İhtisaslaşma, büyük çaplı üretim, kitlesel pazarlama ve işletmelerin geliştirilerek genişletilmesi "ölçek ekonomisine" geçişi hazırlamıştır.

2) Endüstri Devriminden önceki uluslararası ticaret belirli bölgelerle sınırlı, az miktarda ve lüks mallarla sınırlıydı. Yine, piyasalar ticarileşmemiş ve büyük oranda takasa dayanmaktaydı. Yeni gelişmelerle bu sınırlamalar ortadan kalkmıştır.

3) Yeni ülkelerin keşfedilmesi buralarda karlı ticari fırsatların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

4) Endüstri Devrimi başlangıç yıllarında, Batı'nın dünyaya ihraç edebilecek fazla malları yoktu. Çinliler zaten İngilizlerden daha ucuz ve daha kaliteli kumaşlar üretiyordu. Diğer sömürgelerin ise satın alma güçleri yoktu. Buna karşılık, İngiliz elitler tarafından organize edilen köle ticareti, bir çok kapının açılmasına sebep olmuştu. Batı Hint adaları bu dönemde dünya ticaretinin odağına yerleştiler. Köleler altın, fildişi, şeker, boya maddeleri ve silah karşılığı satılıyordu. İsveç ve Rus demiri ve Baltık kerestesi Londra merkezli borsalarda işlem görüyordu. İngilizler kendi toprakları üzerinde yapılan bu ticari alışverişe hem tüccar olarak, hem de gümrük memuru olarak iştirak ediyorlardı.

Zirai Değişim

Fransız ihtilali sonrası malikane sisteminin çözülmesiyle "açık tarla" sisteminden "çitleme" sistemine geçildi. Bu süreçte, senyörlerin bir kısmı iflas edip şatolarına çekilmiş (genelde Fransa ' da), diğer kısmı ise (Hollanda ve İngiltere 'de) köylülerin tarla, mera ve çayırlarını da ilave ettikleri rezerv topraklarının etrafını çitlerle çevirerek yeni şartlara ayak uydurmuşlardı. İkinci durumdaki senyörler, eski konumlarının aksine piyasaya mal sağlayan birer girişimci olmuşlardı. Neticede, senyörlerin bu dönüşümü iktisadi gelişme ve endüstrileşme sürecine önemli katkıda bulunmuştu. Nitekim, Japon iktisadi gelişmesini Japon senyörlerinin zamanla birer girişimci olmalarına ve kalkınmanın da öncülüğünü üstlenmelerine bağlayan görüşlere sıkça rastlanmaktadır.

Tarımdaki değişmelerin bir diğer şekli, burjuvaların toprak satın almasıdır. Ayrıca burjuvalar, bataklıkları kanallar açmak suretiyle kurutup yeni topraklar açmışlardı. Elde ettikleri bu arazilerde, gerek besihaneler yaparak gerekse ticari ürünlerde uzmanlaşarak tarımsal gelişmede de öncülük etmişlerdi.

Daha önce nadasa bırakılan toprakların rotasyon sistemleriyle bir taraftan verimliliği artırılmış, diğer taraftan da ürün çeşidi geliştirilmişti. XVII. yüzyılın ikinci yarısında bütün bu teknikler Hollanda 'dan İngiltere 'ye aktarılmıştır. Tarımdaki gelişmeler giderek, bilimsel temele dayanmış, geleneksel sistem terk edilmişti (Duran,1993:53). Tarımdaki gelişmeleri önceleyerek ideolojisini kurgulayan bir akım olarak Fizyokratizm ortaya çıkmıştı.

Fizyokrasi tarımı ihmal eden Merkantilizme karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Merkantilizm, ticari kapitalizmin ve yeni gelişen mutlak monarşilerin iktisadi düşünce sistemini yansıtmaktaydı. Fizyokrasi ise girişimci çiftçiye, büyük ölçekte üretim yapacak tarımsal üreticiyi ön plana çıkarmak isteyen bir öğretiydi.(Kazgan, 1993:56) Bu dönemde tarımsal alanda önemli yenilik ve değişiklikler gerçekleşmişti.

"Jehtro Tull" isimli avukat bir İngiliz çiftçisi, "iz suretiyle derin tarla sürmeyi" ve "makine ile ekin yapmanın faydalarını açıklarken" "Robert Bakewell" isimli biri ise "hayvanların suni yemlerle beslenmesi usulünü" keşfetti ki bu buluş az zamanda ortalama hayvan ağırlığının iki misline çıkmasına neden oldu. Kapalı hendeklerle ve "drenaj" usulü ile tarla sulama şeklini de ilk olarak yine bir İngiliz olan "Bligh" bulmuştu. Böylelikle XVII. yüzyıl sonlarına doğru tarım artık ticaret ve endüstri gibi yüksek kazanç sağlayan bir sektör haline gelmişti (Zeytinoğlu,1993:129-133). Bu gelişmelerden sonra tarımdan elde edilecek artı ürün endüstrileşmenin atılım yapmasının temel sebeplerden birisini oluşturmuştu. Nitekim Rostow' a göre; başarılı bir "kalkış" için tarımdaki olumlu değişmeler şarttır. (Rostow,tarihsiz:8)

Sonuçta, tarımdaki gelişmeler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- 1) Çiftçilerin ortak olarak yararlandığı, büyük ölçekli bütünleşmiş işletme ziraatı gelişmiştir.
- 2) Bitkisel üretimin, işlenmeyen topraklara, meralara ve koruluklara kadar uzamış ve hayvan besiciliği yaygınlaşmıştı.
- 3) Kendi kendine yeterli köylü çiftçiler, yerini kendisini milli ve global ekonomiye bağımlı hisseden, büyük ölçekli çiftçilere bırakmıştır.
- 4) Zirai verimlilik artmış, zirai üretimde tam gün istihdam usulüne geçilmiş ve makineler bu sektörde kullanılmaya başlanmıştır.

5) Toprak hukuku ile ilgili olarak arazi çevirme yasası, yeni mülkiyet ilişkileri getirmiştir. Çitleme ve yeni toprak yasası ile köylüler serflikten kurtulmuştur. Serbest kalan köylüler kente göç ederek kentlerin nüfusunu artırmış ve endüstriyel işgücü piyasasını münbit hale getirmiştir.

6) Müteşebbis davranışları değişmiştir. Tarım ürünlerinin pazarlama imkanı artmıştır. Kitlesel talep eğilimleri sırf iktisadi bir müteşebbis zihniyeti meydana getirmiştir. Uzun vadeli üretim planları, yerel olmayan, milli ve global kitlesel üretim, böyle bir zihniyetin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Sürekli çalışan bir topraksız çiftçi ve profesyonel tarım işçisini istihdam edecek bir üst tarım üretim sınıfı ortaya çıkmıştır. Daha önce geleneksel usullerin yerini bilimsel normlar ve yöntemler almıştır.

7) Artan ve şehir merkezlerinde temerküz eden nüfusu besleyen bir tarım sistemi gelişmiştir.

8) Artan nüfus ve gelişen tarım sistemi İngiliz endüstri mallarına yüksek alımgücü yaratmıştır.

9) Gelişmiş tarım, savaş döneminde endüstrileşmeyi finanse etmiştir.

10) Tarımsal devrim, endüstride istihdam edilebilecek bir nüfusu serbest bırakmıştır.

Endüstriyel Teknolojideki Gelişmeler

Avrupa, XV. yüzyılın sonlarında teknoloji alanında klâsik dünyayı geride bırakmış ve kendi medeniyetinin özel simgesi olan mekanik yaratıcılığını ortaya koymağa başlamıştı. Batı 'daki teknolojik gelişmenin özgün niteliği teknolojinin mekanik yönüne verilen önemdi (Güran, 1990:57; Braudel, 1991: 112).

Endüstriyel teknolojideki değişmeler madencilik, metalürji ve tekstil üretimini büyük ölçüde değiştirdi. İmalâtın motoru olan kömür üretimi artıp ve kok kömürünün kullanılması ile demir daha ucuz elde edilmeye başlandı. Mekanik teknolojide su gücü yerine buhar gücünden yararlanılması, hem üretim maliyetlerini düşürmüştü hem de üretimin miktarını özellikle de tekstil üretimini arttırmıştı (Ergin,1973:496)

Teknoloji, iddia edildiği gibi sırf burjuvanın istekleri ve çıkarı için ortaya çıkmış değildir. Bilakis, teknoloji rasyonelizmin teknik alandaki izdüşümüdür. Mekanik teknoloji bilimin tekniğe uygulanmasıyla yalnızca Batı 'da gerçekleşmiştir. Teknik alandaki rasyonellik temelde, teknik olarak karar verme birimlerinin hesaplanabilirliğine bağlıdır. Yani rasyonellik, Batı biliminin özelliklerine; matematiğe ve deneysel bilimlere bağlıdır (Weber,1985:21).

XVII. yüzyıl boyunca Hollanda endüstrileşmede öncü durumundaydı. XVIII. yüzyılda ise İngiltere öne geçmiştir. Başta İngiltere olmak üzere, Avrupa

'nın hızla endüstrileşmesine neden olan teknolojik yenilikler tekstil, metalürji (madencilik-maden işleme) ve makine endüstrisinde meydana gelmişti (Zeytinoğlu,1993:148). Weber ' e göre; teknolojinin gelişmesi, İngiltere kapitalizminin evrim aşamaları izlenerek takip edilebilir.

İlk gerçek fabrika 1719 'da Derby 'in yakınlarında kurulan ipek fabrikasıdır. Yine 1739 yılında yün fabrikası kurulmuştur. Patent esasına göre kurulan bu fabrikada su gücüyle yüzlerce bobin çalışmakta ve yün eğirmekteydi. Bu fabrikaları, yarı keten üretimi yapan fabrikaların kuruluşu izledi. Sonra, sistematik olarak gelişme gösteren çömlükçilik endüstrinde fabrikasyona geçildi. Bu dalda yine su gücü kullanılıyor, iş gücü, hammadde, işveren ve diğer kaynaklar belli bir çatı altında toplanarak faaliyet gösteriyordu. Son olarak, XVIII. yüzyılın başlarında kağıt üretiminde fabrikasyona gidildi (Weber, 1961:302 – 303).

Üretimin mekanizasyon ve rasyonalizasyonundaki zafer pamuk bezi üretimiyle gerçekleşmiştir. Bu endüstri dalı, XVII. yüzyılda kâra Avrupa' sından İngiltere ' ye transfer olmuş; ancak, İngiltere 'de eski üreticilerin engellemeleri yüzünden yayılıp gelişmesi zaman almıştı. Bunun yanısıra teknolojik yetersizlikler de üretim artışına engel olmuştu. Ancak, 1769 ' dan sonra millerdeki teknolojik iyileştirmelerle üretim miktarında önemli ölçüde artışlar sağlandı. Bu gelişme *Cartwright* ' in yeni bir makine icat etmesiyle iyice hızlandı. Bu makinede, ilk defa bilimle teknoloji bir araya gelmişti. Ancak, bütün bu ilerlemelere rağmen iktisadi gelişmenin tamamlandığı söylenemezdi. Çünkü, Endüstri Toplumu asıl, kömür ve demirle doğmuştu (a.g.e.,s.303). Demir ve kömür olmaksızın hiçbir ülke yeni tip endüstriyalizmi tam anlamıyla geliştiremezdi (Heaton, tarihsiz: 3 - 4 ve 17).

Aslında kömür, Orta Çağ ' da tüketim amacıyla kullanılmaktaydı. Fakat, XVIII. yüzyıla kadar demirin eritilmesi ve işlenmesinde mangal kömürü kullanılmaktaydı. Demirin endüstri de kullanılması, XV. yüzyılda, top namlusu yapımında demir delgi aletinin geliştirilmesiyle başladı. Bunları, 1784 ' te geliştirilen mekanik yuvarlama tekniği izledi. Madencilik alanında esaslı gelişme ise buhar gücünün kullanılmasıyla ortaya çıkacaktır.

Bütün bu gelişmeler üç önemli sonucun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bunlardan ilki; demir ve kömür madenlerinin çıkarılıp işlenmesinde, teknoloji ve verimliliğin geliştirilmesinde organik maddelerin sınırlayıcılığından azade olunmuştu. Bu şekilde, endüstri hayvan gücü ve fabrika büyüklüğüne bağımlı olmaktan kurtulmuştu. İkincisi; buhar gücünün kullanılması ve üretimin mekanize bir yapıya kavuşması sonucunda üretimin insan gücüne olan ihtiyacı azalmıştır. Sonucusu ise; mal üretiminin bilimle birleşmesiyle geleneklerden doğan tüm engeller ortadan kalkmış serbest aklın egemenliğine girilmiş olmasıdır (Weber, 1961:304 – 307).

Ulaşım Alanındaki Gelişmeler

Batı Avrupa'da, endüstrileşme sürecinde önce nehir taşımacılığı, sonra demiryolu taşımacılığı ve en son olarak deniz taşımacılığı gelişmiştir. Elverişli hale gelinceye kadar kara yolları ile ulaşım güç, pahalı ve rizikoluydu. Bu sebeple, ulaşımında "nehirlerden" yararlanmak zorunlu hale gelmişti. Ulaşıma elverişli nehir ve kıyıları, tüccarların daha kolay ve ekonomik şartlarda hammadde temin etmelerini ve ürün pazarlamalarını mümkün kılmıştı. Bu şekilde, nehirleri ve kıyıları taşımacılığa elverişli olan ülkelerin kalkınmaları daha kolay olmuştur. Nitekim, ulaşımdan en fazla istifade eden ülke İngiltere'dir.

Özellikle XVII. yüzyılda, ticaretin uluslararası bir nitelik kazanmasıyla su yolları daha büyük önem kazanmıştı. Bu doğrultuda, nehirler ıslah edilmeğe, suni ırmaklar açılmaya ve nehirleri denizlere birleştiren "kanallar" inşa edilmeye başlandı. Bu faaliyetlerde İngiltere başı çekiyordu. Nitekim İngiltere, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, mükemmel bir suni ırmak şebekesine sahip olmuştu. Nehir taşımacılığındaki bu gelişmeler demiryolu ve karayolu taşımacılığını da olumlu etkilemiştir (Zeytinoglu, 1993:141-143).

XV. ve XVI. yüzyıllarda keşfedilen yeni denizyolları ve yapılan büyük coğrafi keşifler, dünyanın yoğun ticaret merkezlerini, Akdeniz 'den Atlas Okyanusu 'na; İngiltere, Portekiz ve İspanya kıyılarına kaydırmıştı. Bu aynı zamanda Doğu 'nun, Batı 'ya karşı ticaret üstünlüğünü kaybettiği dönemi de ifade eder (Ülgener,1973:496). Ancak, deniz ulaşımı, buhar makinesinin gemilere tatbikiyle büyük bir aşama göstermiştir. Buhar makinesinin gemilerde kullanılmasına kadar deniz ulaşımı yelkenli gemilerle yapılmaktaydı. XV. yüzyıla kadar gemiler, sadece kıyıları takip etmek suretiyle limanlara ulaşmaktaydı. "Pusula" ve "sekstan" aletinin bulunmasıyla büyük denizlere açılmak ve limanlara daha çabuk ulaşabilmek mümkün olmuştu. Bu durum deniz ulaşımının birdenbire önem kazanmasına neden olmuştu. Çünkü, gemilerle, hem karayolu ve nehirlerle taşınan malların yüzlerce ve hatta binlerce fazlasını aynı zamanda ve çok daha ucuza taşıyabilmek mümkün olmuş, hem de ulaşılmaz zannedilen yeni topraklara ulaşılmıştır. Böylelikle, iktisadi hayat pek büyük bir gelişmeye konu olabilmektedir.

Buhar makinesini su taşımacılığına ilk uygulayan ve ilk defa buhar gemilerinin yürütülebileceğini gösteren kişi Robert Flton isimli bir Amerikalı olmuştur. Buharlı bir gemi, Atlas Okyanusunu ilk defa 1819 yılında aşmıştı. Buharla işleyen ilk gemiler aynı zamanda yelkenlere de sahip bulunmaktaydı. Gemilerin, yalnızca buhar gücüyle çalışması ve okyanusları aşması ise 1838 yılında nasip olmuştu. 1860 yılından sonra gemi inşaatında kereste yerine demir, tekerlek yerine de uskurlu motor kullanılmaya başlandı. Zamanla da, demirin yerini çelik aldı.

Buharlı gemilerin uzun bir yola çıkabilmek için karşılaştıkları en önemli sorun, yakıt amacıyla taşımak zorunda oldukları kömürün çokluğuuydu. Yakıt için taşınan kömür, yük ve yolcu miktarını kısıtladığından veya başlıca yollar üzerinde kömür depoları yapılmak zorunda kalındığından navlunlar daima yüksek tutuluyordu. Ancak 1897 yılında, kömür tüketimini % 60 oranında düşüren "compound makinesi" nin bulunmasıyla deniz ulaştırmacılığı daha hızlı bir ivme kazanmıştı (Zeytinoğlu, 1993:143-144). Bu şekilde, Avrupa ' da uzun mesafeli ticaretten elde edilen kârlar ve merkantilist politikalarla sağlanan kazançlarla büyük miktarda kapital biriktirilmişti (burjuvanın dış sömürüsü) (Türkdoğan,1981:62).

Yeniçağda, ulaşım faaliyetleri içinde, en son ortaya çıkan faaliyet şekli demiryolları ulaşımındaki gelişmelerdir. Buharlı lokomotif, XIX. yüzyılda, endüstrileşmenin yalnız sembolü değil, aynı zamanda onun en önemli aracıydı. Demiryollarından önce yetersiz taşıma imkanları endüstrileşmenin ana engelini teşkil ediyordu. Demiryolları ucuz, hızlı ve güvenilir bir taşıma imkanı sağlamakla kalmadı; demir, kömür, kereste, tuğla ve makinelere yarattığı taleple bunları sağlayan endüstrilere önemli bir teşvik unsuru oldu (Gürün,1990:124). Nitekim, kanalların yapımının ve uluslararası deniz taşımacılık imtiyazının bir kaç özel şirkete verilmesi çağdaş anlamda özel büyük şirketlerin ortaya çıkmasına da örnek olmuştu.

Sermaye Terakümü ve Sermaye Hareketleri

Sermaye teşekkülü büyük oranda Amerikan altın ve gümüşlerinin Avrupa'ya transferi yoluyla gerçekleşmişti. İspanya 1500-1600 yılları arasında Amerika' dan akıl almaz ölçüde altın ve gümüş taşımıştı. Bu dönemde, Avrupa' daki para stokunun sürekli genişlemesi, mal ve hizmetlere olan talebi adeta patlatmıştı. Talep patlaması ise fiyat ihtilaline sebep olmuştu.

Fiyat ihtilalinin iki genel sonucundan bahsedilebilir. Birincisi, para arzının genişlemesi oranında ürün arzının artmamasıyla ortaya çıkan enflasyon periferideki ülkelerin nakdi akım-reel akım dengelerinin altüst olmasıdır. Osmanlı' daki dengelerin bozulması da Batı'da ortaya çıkan bu parasal şoklarla ilgiliydi. İkincisi ise; işçi ücretlerinin malların fiyat artışından düşük kalması sonucu ortaya çıkan farkın (artık değer) işverenin hesabında toplanmasıdır. Bekleneceği gibi bu süreç, sermaye artışını hızlandırmıştır (Burjuvanın iç sömürüsü). Sermaye artışını sağlayan diğer bir faktör, genellikle Afrika ülkelerinde gerçekleştirilen köle ticareti yoluyla olmuştur. İlk dönemlerde, silah zoruyla gerçekleştirilen bu ticaret, daha sonraları yerli işbirlikçiler yoluyla gerçekleştirilmişti. XVI-XIX. yy' lar arasında yaklaşık 150 milyon Afrika insanı köle ticaretine konu olmuştu. Bu yolla burjuvazi, astronomik karlar sağlamış, servetine servet katmıştı (Burjuvazinin dış sömürüsü) (Duran,1993:51). Nitekim Marksistler, Batı iktisadi gelişmesini bu şekilde bir sömürüye indirgemektedirler.

Sombart'a göre; Avrupa'ya getirilen büyük miktardaki kıymetli madenler (mal-para) müteşebbislerin elinde yoğunlaşarak yatırımlara yönlendirildi. Gelişme

de bu yolla uyarılmıştı. Fakat, sadece kıymetli maden arzındaki artış kapitalizmi belirleyen bir unsur olamaz. Bunun en güzel örneği Hindistan 'dır. Meselâ; Hindistan 'a Roma döneminde mal ihracı karşılığında yılda yaklaşık 25 milyon Sesterti girerken bundan ekonomi belli ölçüde ticarileşerek etkilenmişti. Ülkeye giren bol miktarda kıymetli maden, yatırımcıların eline geçip piyasada para dolaşımını hızlandıracağı yerde Raja 'ların eline geçerek piyasadan çekilmişti. (Weber,1961:353) Bu örneğe, İspanya ve Portekiz'i de ilave edebiliriz.

Amerika 'nın keşfinden sonra Batı 'ya transfer edilen altın ve gümüşler ilk olarak İspanya 'ya girmiş ve genellikle askeri amaçlarda kullanılmıştı. İspanya' ya giren olağanüstü değerli madene rağmen endüstrileşme ve modern gelişme kalkınma ortaya çıkmamıştır. Binaenaleyh, kıymetli maden miktarındaki artış, modern endüstriyalizmin oluşmasında tek başına belirleyici unsur değil (a.g.e), tamamlayıcı bir unsur olabilir.

Piyasaların Serbestliği

Piyasaların serbestliği, piyasalarda, ticareti engelleyici rasyonel olmayan tüm sınırlamaların ortadan kalkması demektir.

Serbest piyasaların egemen olduğu yerlerde özel mülkiyet herhangi bir şekilde sınırlanamaz; teşebbüs fırsatı belli bir zümre ve kişilere münhasır kılınamaz ve fiyatlar devletin müdahalesi olmadan arz ve talep tarafından belirlenir. Piyasaların serbestliği, ekonomik hayatın ticarileştiği piyasalarda bir anlam ifade eder.

Ticarileşme, değerli kâğıdın ortaya çıkması, spekülasyonun rasyonelleşmesi ve borsanın ortaya çıkması sürecine denir (Weber,1985:19). Borç para ve kredi daha önceleri savaş ve darlık dönemlerinde spekülasyon amacıyla mevcuttu. Fakat, bu yapıların rasyonelleşmesi modern zamanlarda olmuştur.

Sonuç

Dar anlamda Endüstri Toplumu, ekonomisi endüstriye dayalı toplum biçimidir. Kendine özgü sosyal, ekonomik ve siyasal özellikleri olan Endüstri Toplumu'nun en önemli karakteristik özelliği ekonomisinin (tarıma değil) endüstriye dayalı olmasıdır.

Endüstri Devrimi insanlık tarihinin şahit olduğu iki köklü değişimden birisidir. Bu devrim, tarıma dayalı geleneksel toplum yapısını oluşturan temel öğelerde köklü değişikliklere yol açmıştır. Aslında endüstrileşme, Endüstri Toplumu olma sürecinde yalnızca kısa bir kesiti ifade eder. Ancak bu sürecin en kritik kesiti, endüstrileşmedir.

Geleneksel toplum biçiminin temel karakteri “ziraat” iken, Endüstri Toplum biçiminin temel karakteri “endüstri”dir. Günümüzde “Enformasyon Devrimi” ve bu devrimden mütevellit “Enformasyon Toplumu”ndan bahsedilmektedir. Oysa, “Enformasyon Devrimi”, yeni bir devrim değil, Endüstri Devrimi'nin ileri bir

derecesidir. Çünkü, Enformasyon Devrimi, mevcut Endüstri Toplum yapısının temel öğelerinde henüz esaslı değişikliklere yol açmamıştır. Ancak ABD gibi birkaç ülkede Enformasyon Toplumu'nun belirtilerinden bahsedilebilir. Bu bağlamda; "endüstrileşme" olgusu, iktisadi gelişmesi henüz kemale ermemiş Türk toplumu gibi toplumlarda halen önemini korumaktadır.

Avrupa iktisat tarihi çerçevesinde, Endüstri Toplumu'nun oluşumunu X. yüzyıldan itibaren ticaret ve kentleşmedeki canlanmaya kadar götürmek mümkündür. Ancak, Avrupa' daki durgunluk ve kısır döngü XV. yüzyılda yeni deniz yollarının keşfiyle kırılmıştır. Bu dönem, aynı zamanda Doğu' nun Batı' ya karşı üstünlüğünü kaybettiği dönemdir. Avrupa' da ibrenin olumluya dönmesinde uluslararası deniz taşımacılığı kadar nehir taşımacılığının da büyük etkisi olmuştur.

Avrupa' da, nehir ulaşımındaki gelişmeler hem ticareti canlandırmış hem de insanların düşünce ve zihniyet dünyalarını değiştirmiştir. Yeni ulaşım kolaylıklarından yararlanılarak yapılan ticaret ve sömürgecilikle Avrupa'ya önemli miktarda değerli maden gelmiştir. İktisat tarihinde bu dönem "Ticaret Kapitalizm"i olarak adlandırılmıştır.

Değerli maden miktarındaki artışa bağlı olarak, paranın kullanımı yaygınlaşmış, spekülasyon rasyonelleşerek borsa ve finans piyasaları gelişmiştir. İktisat tarihinde bu dönem "Mali Kapitalizm" olarak adlandırılmıştır.

Gelişen bu süreçte malikane sistemi çözülmüş, kentleşme ilerlemiş ve burjuvanın toplumsal hayattaki ağırlığı artmıştır. Yine, bu dönemde ulus devletlerin başlangıcı olan monarşiler güçlenmeye başlamıştır.

Ticareti ön plana alan merkantilist politikalara tepki olarak "Fizyokrasi" ortaya çıkmıştır. Fizyokrasi Liberalizm'in birçok ideolojik altyapısını hazırlamıştır. Malikane sisteminin çözülüp serflerin malikane toprağını terk etmesinden sonra Senyörlerin bir kısmı tarım girişimcisi olmuştur. Ayrıca, burjuvalar da tarımsal sektöre bu dönemde el atmışlardır. Bütün bu gelişmeler sonucunda, tarımsal sektörde büyük yenilik ve değişiklikler ortaya çıkmıştır. Neticede, tarımsal verimliliğin artmasıyla endüstriye hem artı değer aktarılmış hem de alım gücü artmıştır.

Teknolojik gelişmeler hem taşımacılığın verimini hem de tarımın verimini artırmıştır. Demir ve kömürün bulunmasıyla teknolojik gelişmelerde esaslı bir sıçrama gerçekleşmiştir. Bu iki gelişme gerek deniz ve demiryolu taşımacılığında, gerekse mamul mal üretiminde köklü değişmelere sebep olmuştur. Endüstriyel teknolojideki gelişmeler, endüstri sektörünün ekonomide merkeze oturtmasına sebep olmuştur. Endüstri Devrimi de yaklaşık bu dönemde gerçekleşmiştir. İktisat tarihinde, bu aşama ideolojik açıdan "Liberalizm", iktisadi sistem bakımından "Endüstriyel Kapitalizm" olarak adlandırılmaktadır. Nihai neticede, geleneksel toplumdan tamamen farklı yeni bir toplum biçimi; Endüstri Toplumu ortaya çıkmıştır.

Kaynaklar

- Avcı, Nabi (1990), *Kitle Kültürü ve Enformatik Cehalet*, İlaveli 3. Baskı, Rehber Yayıncılık, Ankara.
- Acar, Mustafa (1993), "İslâm, Protestanlık ve Modern Kapitalist Gelişme", *Bilgi ve Hikmet*, G sayısı: 105-108.
- Berk, Metin, Fikret Görün ve Selim İlkin (1966), *İktisadi Kalkınma: Seçme Yazıları*, ODTÜ Yayını, Ankara.
- Braudel Fernand (1991), *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, Çev. Mustafa Özel, Ağaç Yayınları, İstanbul.
- Duran, Bünyamin (1993), *İktisat Tarihi Ders Notları*, (Dumlupınar Üniv. Bilecik İİBF), Bilecik.
- Ergin, Feridun (1973), "Endüstri Devrimi", *Ak İktisat Ansiklopedisi*, Cilt II, Ak Yayınları, İstanbul, s.814.
- Güran, Teyfik (1990), *İktisat Tarihi*, Damla Ofset, İstanbul.
- Heaton, Herbert (Tarihsiz), *Avrupa İktisat Tarihi*, Cilt II, çev. M. Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, Verso Yayıncılık, Ankara.
- İlkin, Akın (1973), "Endüstrileşme", *Ak İktisat Ansiklopedisi*, Cilt II, Ak Yayınları, İstanbul, s.815.
- Kazgan, Gülten (1993), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, 6. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Marchal, Gordon (1999), *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Rosenberg, Nathan ve L. E. Birdzell, (1992) *Batı Nasıl Zengin Oldu*, Çev. Erdal Güven, Form Yayınları, İstanbul.
- Rostow, W.W, (Tarihsiz), *İktisadi Gelişme Merhaleleri*, Çev. Erol Güngör, Sosyal İlimler Komisyon Yayını, İstanbul.
- Sezal, İhsan (1991) "Enformasyon Toplumu ve Demokrasi", *Sosyoloji Konuşmaları*, ed. Saadettin Elibol, Ecem Yayınları, Ankara.
- Swingewood, Alan (1998), *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Talas, Cahit (1972), *Ekonomik Sistemler, Dayandıkları Düşünceler*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Turner, Bryan (Tarihsiz), *Max Weber ve İslam*, Çev. Y. Aktay, Vadi Yay., Ankara.

- Türkdoğan, Orhan, (1981), *Endüstri Sosyolojisi, Türkiye' nin Endüstrileşmesi: Dün - Bugün - Yarın*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara.
- Ülgener, Sabri F. (1973), "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", *Ak İktisat Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, s.495-497.
- Weber, Max (1961), *General Economic History*, Hellman M. Palyi, eds. Frank H. Knight, Translato London: Collier Macmillian, London.
- Weber, Max (1985), *Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayınları, İstanbul.
- Zeytinoğlu, Erol (1993), *İktisat Tarihi*, Süryay, İstanbul.